

Verborgen Amsterdam: het Binnengasthuis en de transformatie van de voormalige kloosterterreinen na de Alteratie

Esther Gramsbergen

In de studie over het eerste beursgebouw en de vorming van het centrum van Amsterdam, gepubliceerd in *Overholland 3*, werd de stelling geponeerd dat publieke bouwwerken als generatoren van stadswording en stedelijke ontwikkeling kunnen worden gezien. Vestiging en differentiatie van stedelijke instellingen die in publieke gebouwen gestalte krijgen, werden beschouwd als indicatoren van verschillende ontwikkelingsfasen van de stad. In de studie werden in het bijzonder de openbare gebouwen voor stadsbestuur en handel in Amsterdam onder de loep genomen: het oude stadhuis op de Dam, de waaggebouwen, de gebouwen rond de vismarkt en de koopmansbeurs van De Keyser. Onderzocht werd de bijdrage van deze gebouwen aan de ruimtelijke transformatie van het gebied rond de Dam in de periode van stadswording tot begin zeventiende eeuw.¹

De ontwikkeling van openbare gebouwen voor zieken- en armenzorg kwam daarbij slechts zijdelings aan de orde. Er werd geopperd dat het eerste gasthuis van Amsterdam, het Oude of Sint-Elisabethgasthuis, de kiem zou zijn geweest van de latere ontwikkelingen van het bestuurs- en handelscentrum aan de westzijde van de Dam. Immers, nog vóór de bouw van een apart gebouw voor het stadsbestuur werd het Sint-Elisabethgasthuis opgericht aan de Middendam.² In 1395 kocht het stadsbestuur een stuk grond van het gasthuis voor de bouw van het eerste deel van het stadhuis. Aan het eind van de vijftiende eeuw legde het uitdijende stadhuis beslag op de gebouwen van het gasthuis, dat hiermee zijn prominente positie aan de Middendam verloor. Zo werd de weg geëffend voor de verdere specialisatie van het gebied rond de Dam als bestuurs- en handelscentrum. De rol van het eerste gasthuis en van later gestichte charitatieve instellingen in de ontwikkeling van de stad is in de studie niet verder behandeld. Deze instellingen bevinden zich immers vanaf het einde van de vijftiende eeuw buiten het centrumgebied in enge zin.³

Om de betekenis van de charitatieve instel-

lingen voor de stedelijke ontwikkeling van Amsterdam nader te onderzoeken moeten we onze aandacht verplaatsen van de Dam naar de rand van de middeleeuwse stad. De concentratie van de belangrijkste gebouwen voor bestuur en handel rond de Dam had namelijk als neveneffect dat andere activiteiten, waaronder het gasthuis, moesten worden verplaatst.⁴ In eerste instantie verhuisde het Sint-Elisabethgasthuis naar de Nes, waar het werd samengevoegd met het aldaar gelegen Sint-Pietersgasthuis. In een tweede reorganisatiegolf aan het eind van de zestiende eeuw verhuisden de gasthuizen naar het gebied ten zuiden van de Grimburgwal. Deze laatste verhuizing was onderdeel van een grootschalige reorganisatie van de charitatieve instellingen, waarvan de aanleiding gelegen was in de politieke omwenteling van 1578, de Alteratie.⁵

Als gevolg van de Alteratie kreeg het stadsbestuur de beschikking over alle katholieke eigendommen in de stad, waaronder de beide parochiekerken en de talrijke stadskloosters gelegen aan de rand van de stad. De vrijgekomen kloostergebieden maakten bijna 25 procent uit van het grondoppervlak binnen de stadsmuren en waren in vergelijking met andere stadsdelen veel minder dicht bebouwd.⁶ Nog voordat nieuwe stadsuitbreidingen gerealiseerd konden worden, leverde het hergebruik van de voormalige kloostergebieden een oplossing voor het ruimtegebrek in de stad.⁷ Een deel van deze stadskloosters werd in beheer gegeven aan de belangrijkste charitatieve instellingen in de stad.⁸

Wat was nu de invloed van de charitatieve instellingen op de ontwikkelingen van de voormalige kloosterterreinen? Bestudering van de bekende kaart van Balthasar Florisz. van Berckenrode uit 1625 geeft een eerste aanzet voor een antwoord. Wanneer we deze kaart namelijk vergelijken met de kaart van Cornelis Anthonisz. uit 1544, waarop de stadskloosters duidelijk staan ingetekend, dan valt op dat in de decennia na de Alteratie de ruim opgezette kloosterterreinen zijn

¹
Engel en Gramsbergen 2006, p. 59.

²
Het Sint-Elisabethgasthuis werd vermoedelijk opgericht rond het midden van de veertiende eeuw; zie hiervoor De Melker 2002.

³
Engel en Gramsbergen 2006.

⁴
Op dit mechanisme wordt uitgebreid ingegaan in Von der Dollen 1990.

⁵
De politieke omwenteling in 1578 waarbij het Amsterdamse stadsbestuur de zijde van de Opstand en de reformatie koos, wordt gewoonlijk aangeduid met de term Alteratie. De Opstand is gericht tegen de Spaanse overheersing en de daarmee verbonden katholieke repressie. Amsterdam sluit zich vervolgens aan bij de opstandige provincies onder leiding van Willem van Oranje.

⁶
Zie Schilder 1997; zie ook Van Eeghen 1941.

⁷
Voor het tempo en de wijze waarop de stad zich uitbreidde na de Alteratie, zie Bakker 2005.

⁸
Het stadsbestuur had niet helemaal de vrije hand in het herbestemmen van de katholieke eigendommen. De Staten Generaal dwongen de stadsbesturen het principe te hanteren dat de opbrengsten van deze eigendommen bestemd werden 'ad pios usus'. Dat wil zeggen dat met het geld de goede werken moesten worden voortgezet die voordien werden uitgevoerd door de parochies. Concreet betekende dit het zorgen voor de armen en het in stand houden van de kerkgebouwen. Zie Parker 1998, p. 90. Opvallend is dat het stadsbestuur de mogelijkheid aangrijpt om de belangrijkste sociale instellingen in de stad te reorganiseren. Het Oudemannenhuis, het Burgerweeshuis, het Sint-Pietersgasthuis en

het Onze Lieve Vrouwegasthuis kregen het recht op gebruik en beheer van een deel van de voormalige kloosterbezittingen. Daarnaast werden nieuwe instellingen als het Spinhuis en het Rasphuis, de zogenaamde werkhuisen, ondergebracht in voormalige kloostergebouwen. Al eerder, in 1560, was een 'Dolhuys' opgericht op land van het Paulusconvent. Na de Alteratie kreeg het Dolhuys de mogelijkheid uit te breiden. Zie voor hergebruik van kloosterterreinen: Bakker 2005, pp. 25-26.

getransformeerd in compacte stedelijke gebieden. Deze gebieden onderscheiden zich van de andere delen van de stad door een afwijkende stedelijke vorm, een nieuw type bouwblok. Anders dan het geval is bij de reguliere bouwblokken zijn de binnengebieden van dit nieuwe bouwblok niet verkaveld in private tuinen, maar opgedeeld in verschillende hoven. De hoven worden gevormd door smalle, langgerekte gebouwenlichamen. Er is sprake van een soort 'superblok'.⁹ Het lijkt er dus op dat de charitatieve instellingen de stedelijke verdichting van de kloosterterreinen op zodanige wijze beïnvloed hebben dat zich hier een hofvormige bouwstructuur heeft ontwikkeld.

Hoewel niet al deze hoven bewaard zijn gebleven, kenmerken de voormalige kloostergebieden zich nog steeds door een uitzonderlijk stedelijk patroon. Het best overgeleverd is het bouwblok aan de Kalverstraat dat ontstond op het kloosterterrein van het Sint-Lucienklooster. Hier werd in 1579 het Burgerweeshuis gevestigd. Het complex is op dit moment in gebruik door het Amsterdams Historisch Museum. De verschillende hoven en de schilderijenpassage zijn overdag publiek toegankelijk. Een ander voorbeeld is het Binnengasthuisterrein met de aangrenzende Oudemanshuispoort. Het Binnengasthuis ontstond na de Alteratie uit een fusie van het Sint-Pietersgasthuis en het Onze Lieve Vrouwegasthuis. De instellingen kregen de beschikking over de terreinen van het Oude en Nieuwe Nonnenklooster, gelegen ten zuiden van de Grimburgwal. Het Binnengasthuis besloeg daarmee een groot, aaneengesloten terrein in de zuidoosthoek van de middeleeuwse stad en domineerde de stedelijke ontwikkeling van het gebied gedurende een lange periode. Het Binnengasthuisterrein onderging in de negentiende eeuw een radicale transformatie, waardoor de kenmerkende hofstructuur uit het gebied verdween.¹⁰ Alleen het deel van het terrein dat eind zestiende eeuw werd verkocht aan de regenten van het Oudemannen- en Vrouwengasthuis, heeft nog de kenmerken van een 'superblok'. In dit bouwblok, gelegen tussen Kloveniersburgwal en Oudezijds Achterburgwal ter plaatse van de Oudemanshuispoort, verrees in 1601 een nieuw Oudemannen- en Vrouwengasthuis. Het gebouw werd in de achttiende eeuw vernieuwd en is nu het hoofdkwartier van de Universiteit van Amsterdam. Uniek aan het complex zijn de statige binnenplaats en de Oudemanshuispoort, een achttiende-eeuwse passage met stalletjes voor boekverkopers.¹¹

Sinds de publicatie in 1975 van een monografie over het Burgerweeshuis door R. Meischke heeft een reeks boeken gewijd aan de belangrijkste zeventiende-eeuwse gebouwen voor charitatieve instellingen in Amsterdam het licht gezien.¹² Zonder uitzondering richtten de auteurs zich daar-

bij op de architectonische objecten zelf en beschrijven zij de unieke geschiedenissen van deze gebouwen. Tot nog toe bestaat er geen studie die deze gebouwen voor charitatieve instellingen beschrijft als een typologisch homogene groep gebouwen met overeenkomstige morfologische kenmerken.

De bedoeling van deze studie is om de charitatieve instellingen in zeventiende-eeuws Amsterdam te beschrijven vanuit dit perspectief en het mechanisme bloot te leggen dat heeft geleid tot de specifieke vorm van stedelijke verdichting in de voormalige kloostergebieden. De ontwikkelingen van het Binnengasthuis en het Binnengasthuisterrein zijn hierbij als representatief voorbeeld genomen. De manier waarop de bestuurders van het Binnengasthuis de middelen hebben verworven om aan hun sociale verplichtingen te voldoen, is illustratief voor alle zeventiende-eeuwse charitatieve instellingen in Amsterdam en tegelijkertijd ook de sleutel om de ruimtelijke transformatie van de kloosterterreinen te begrijpen. De formatie van het 'superblok' zal in de onderstaande paragrafen in vier stappen worden beschreven. Het eerste gedeelte behandelt het gasthuis als stedelijke instelling, het tweede gedeelte spitst zich toe op de middeleeuwse gasthuizen in Amsterdam. Het onderwerp van het derde deel zijn de confiscatie van de stadskloosters en de reorganisatie van de charitatieve instellingen ten gevolge van de Alteratie. In het laatste gedeelte wordt ingegaan op de gebouwen van het Binnengasthuis in de zeventiende eeuw.

Het gasthuis als stedelijke instelling

De stichting van charitatieve instellingen in de middeleeuwen vindt haar oorsprong in de middeleeuwse, religieuze opvattingen over armoede en liefdadigheid. Volgens de kerkelijke leer was liefdadigheid een heilige plicht van alle christenen. Concreet betekende dit het verrichten van de 'zeven daden van barmhartigheid', namelijk de hongerigen voeden, de dorstigen te drinken geven, de naakten kleden, de vreemdelingen onderdak bieden, de zieken verzorgen, de gevangenen bezoeken en de doden begraven.¹³

De eerste instellingen die zich toeleiden op het verstrekken van deze zorg waren de kloosters. Vanaf ongeveer 800 werden bij de abdijen gastenverblijven ingericht voor reizigers, pelgrims, armen, zieken, bejaarden en invaliden. Uit ongeveer diezelfde tijd dateert een kerkelijke bepaling die bisschoppen verplicht om een hospitaal te stichten voor armen en zieken en tien procent van hun inkomen hieraan te besteden. Zo ontstonden de eerste stadshospitalen in de bisschopssteden.¹⁴

9

Het begrip 'superblok' werd aan het begin van de twintigste eeuw door Eberstadt (1914) gebruikt om deze vorm van ontwikkeling in de Hollandse stad te typeren.

10

De belangrijkste reden hiervoor is dat het Binnengasthuis in de negentiende eeuw overging tot het afbreken van de zeventiende-eeuwse gasthuisgebouwen. Hiervoor in de plaats kwamen typische negentiende-eeuwse ziekenhuisgebouwen, ontworpen, zo goed en zo kwaad als het ging, als vrijstaande paviljoens in een parkachtige omgeving. Zie hiervoor Meischke 1981.

11

Zie hiervoor De Haan en Haagsma 2000, pp. 54-56.

12

Bedoeld zijn de studies: Meischke 1975; Moulin, Van Eeghen en Meischke 1981; Jeeninga 1995; Vis 2002.

13

Querido 1960, p. 8.

14

Een bekend voorbeeld van een door een bisschop gesticht hospitaal is het Hôpital-Dieu in Parijs, dat vanaf 829 wordt vermeld en naast de Notre-Dame op het Île de la Cité stond. Zie Pevsner 1976, p. 139.

Het is opvallend dat in de bisschops- en kloosterhospitalen het gasten- en ziekenverblijf vorm kreeg als een hallenbouw, een ongedeelde grote zaal. In het Nabije Oosten kende dit soort instellingen juist een opbouw in individuele cellen. Een ander typologisch kenmerk was de verbinding tussen grote zaal en kapel of altaarnis. Deze vloeiende voort uit de wens de zieken en stervenden deel te laten nemen aan de mis.¹⁵

Door het ontstaan van de Orde van de Heilige Geest, een orde van lekenbroeders gespecialiseerd in ziekenverzorging, nam de kerkelijke bemoeienis met de hospitalen af. De hospitalen van deze orde vielen vanaf 1200 onder het wereldlijke gezag. Dit gold met name het zakelijke gedeelte van het hospitaal, want de in het hospitaal werkende priesters vielen nog steeds onder de verantwoordelijkheid van de paus. Voor het oprichten van altaren, kapellen en begraafplaatsen bleef zijn toestemming vereist.¹⁶

De verburgerlijking van het hospitaal moet worden gezien in het licht van de opkomst van de steden en de groeiende macht van de burgerij in het begin van de dertiende eeuw. Met name in Duitse en Italiaanse steden werden door de Orde van de Heilige Geest op grote schaal stedelijke hospitalen opgericht. Bestaande bisschoppelijke of kloosterlijke hospitalen werden overgenomen, zoals bijvoorbeeld het Ospedale Santo Spirito in Rome (vanaf 1204).¹⁷ In de Hanzestad Lübeck verrees eind dertiende eeuw het magnifieke Heilige-Geist-Hospital. Direct na de stichting in 1286 door de Duitse Orde werd het bestuur van het hospitaal overgenomen door de burgerij.¹⁸

Het middeleeuwse stedelijke hospitaal was zowel in bouwvorm als in organisatievorm een amalgaam van kerkelijke en wereldlijke invloeden. De instellingen stonden onder gezag van de wereldlijke overheid en werden gesticht en in stand gehouden met giften van burgerij en adel. De 'dienstverlening' bleef sterk gekleurd door religieuze opvattingen. Het opdragen van de heilige mis en de nabijheid en verering van relikwieën bleven belangrijke praktijken voor de behandeling van de zieken en de stervensbegeleiding. Een directe verbinding tussen kapel en ziekenzaal was hiervoor essentieel.¹⁹ Daarbij kwam dat in veel gevallen het dagelijkse werk in het hospitaal werd verricht door religieuze broederschappen. Het 'kloosterachtige' leven van deze broeders of zusters stelde eisen aan de religieuze begeleiding en aan de opzet van het hospitaalgebouw. Naast een ziekenzaal en een kapel maakte soms een kloostergang deel uit van het hospitaalgebouw.²⁰

Voor het ontstaan en de ontwikkeling van de hospitalen (in Nederland meestal aangeduid als gasthuizen) in de Hollandse steden waren kloosterstichtingen niet of nauwelijks van belang. An-

ders dan in de ons omringende landen werden in de Hollandse steden pas in de vijftiende eeuw op grote schaal kloosters gesticht. Op dat moment bestond er al een goed georganiseerd systeem van armen- en ziekenzorg. Dit systeem had zijn oorsprong in de parochiekerken, maar werd voor een groot deel gecoördineerd door het stadsbestuur.²¹ De armen- en ziekenzorg viel uiteen in 'externe' hulp aan de 'huiszittende armen' en 'interne' hulp aan de bezoekers van de gasthuizen.²² Zoals gezegd in de inleiding werden de kloosterstichtingen in de Hollandse stad pas na de reformatie een belangrijke factor in de verdere ontwikkeling van de charitatieve instellingen.

Vanaf ongeveer 1250 werden in de Hollandse steden de eerste stedelijke gasthuizen opgericht. In veel gevallen werd het initiatief hiertoe genomen door de graaf of een van de leden van de grafelijke familie.²³ In de loop van de dertiende eeuw namen de stadsbesturen de zakelijke leiding over door de aanstelling van een gasthuismeester, een stedelijke official die belast werd met de financiële controle van het gasthuis. De controle op de gasthuizen was voor de stadsbesturen om verschillende redenen van belang: ten eerste vanwege de bewaking van de volksgezondheid en ten tweede vanwege de handhaving van de openbare orde; in het gasthuis kwamen zwervers en ander gespuis onderdak vragen en dat kon nog wel eens uit de hand lopen. Een laatste reden dat het stadsbestuur toezicht wilde op de besteding van de gelden, was dat het gasthuis op schenkingen uit de burgerij draaide.

Van de vroegste gasthuizen zijn nauwelijks bouwkundige gegevens bekend. Ze zijn in stadsbranden verwoest of zo veranderd dat de oorspronkelijke bouw niet te reconstrueren valt.²⁴ De meeste onderzoekers vermoeden dat de vroegste gasthuizen uit simpele, eenbeukige hallen bestonden, waarin gasten- en ziekenzaal en kapel (koor) in elkaar overliefden.²⁵ Van buiten leken deze gebouwen op kapellen en Craemer wijst erop dat dit vaak aanleiding is geweest voor verwarring. Wat aangezien werd voor de kapel van een gasthuis, was in feite het gasthuis zelf.²⁶ Deze verwarring is niet zo gek als men bedenkt dat de gasthuizen in de loop van de middeleeuwen uitgroeiden tot gebouwcomplexen, met aparte afdelingen voor passanten, de beierd en proveniers, ouden van dagen die zich tegen betaling in het gasthuis lieten verzorgen.²⁷ Een overzicht van de bouwtypologische ontwikkeling van middeleeuwse gasthuizen is in Nederland niet voorhanden. Ik vermoed dat deze ontwikkeling grotendeels parallel loopt met de ontwikkelingen van de kleinere stedelijke gasthuizen in Duitsland, die door Craemer zorgvuldig zijn gedocumenteerd.²⁸

15
Craemer 1963, pp. 13 en 17.
16
In 1204 draagt paus Innocentius III het in 727 in Rome gebouwde hospitaal S. Maria in Sassia over aan de orde. Als Ospedale Santo Spirito werd dit de hoofdzetel van de orde. Zie ibidem, p. 54.

17
Ibidem.
18
Ibidem, pp. 42-43.
19
Zie voor de middeleeuwse opvattingen over genezing: Bowers 2007, met name het boeiende artikel van Lynn Courtenay, 'The Hospital of Notre-Dame des Fontenilles at Tonnerre: Medicine as Misericordia', pp. 77-106.

20
Zie het Heiligen-Geist-Hospital in Lübeck.

21
Parker 1998, pp. 20-59.

22
De 'huiszittende armen' waren arme inwoners van de stad die, in tegenstelling tot de meeste bezoekers van het gasthuis, wel een eigen onderkomen hadden.

23
Het gasthuisje van 's-Gravenzande werd vóór 1255 gesticht voor een lid van het Hollandse gravenhuis; zie Kossmann-Putto 1982, p. 255. Het eerste gasthuis in Dordrecht werd voor 1284 gesticht, vermoedelijk door graaf Floris V; zie Kool-Blokland 1995, pp. 8-10. De oudste gasthuisinstelling van Gouda is het Sint-Catharina Gasthuis, vermoedelijk opgericht in de dertiende eeuw door de heren Van der Gouwe. Het eerste Delftse gasthuis is een apart geval. In 1252 werd op initiatief van Ricardis, een tante van de Hollandse graaf Willem II, in Delft een premonstratenzer klooster gesticht. Gelijktijdig en gelieerd aan dit klooster werd een gasthuis opgericht. Zie Oosterbaan 1954, pp. 3-14.

24
Als instellingen hebben deze eerste gasthuizen vaak

wel overleefd. In bijna alle Hollandse steden zijn de huidige gemeenteziekenhuizen terug te voeren op de eerste stedelijke gasthuizen ter plaatse. Zie de literatuur in noot 23.

25
Dit vermoeden is in het geval van Dordrecht gebaseerd op oude kaarten, in het geval van Delft en Gouda op omschrijvingen in historische documenten. Zie Kool-Blokland 1995, p. 11; zie ook Oosterbaan 1954, p. 28. Ook van het gasthuis van Gouda wordt gezegd dat er in het begin geen sprake was van een aparte kapel, en het altaar zou in de ziekenzaal hebben gestaan. Zie Denstlagen 2001, p. 144.

26
Craemer 1963, p. 97.

27
Zie hiervoor bijvoorbeeld het Catharina Gasthuis in Gouda, goed gedocumenteerd in tekeningen en tekst in Denstlagen 2001, pp. 141-147 en 270.

28
Net als in Duitsland waren de gasthuizen in de Nederlandse steden in handen van de burgerij. In Frankrijk daarentegen bleven de hospitalen gedurende de hele middeleeuwen onder toezicht staan van de Kerk. Zie Craemer 1963, pp. 54-93.

Middeleeuwse gasthuizen in Amsterdam

In de middeleeuwen bevonden zich in Amsterdam zes gasthuizen. Zoals opgemerkt werd halverwege de veertiende eeuw aan de Middendam het Oude of Sint-Elisabethgasthuis opgericht. Later volgden het Sint-Pietersgasthuis (kort voor 1395) in de Nes, het Onze Lieve Vrouwegasthuis (tussen 1413-1420) tegenover de Onze Lieve Vrouwekapel aan de Nieuwe Lange Dijk en het Heilig-Sacramentsgasthuis (1422) in de Kalverstraat tegenover de kapel van de Heilige Stede. Het Sint-Jorisgasthuis (1403) lag als leprozengasthuis ten westen van het Rokin, buiten de stadsmuur, net als het Sint-Nicolaasgasthuis (1403), dat zich aan de Zeedijk bevond.²⁹ Dit laatste was eigenlijk geen klassiek gasthuis dat zowel passanten als zieken opving, maar was gespecialiseerd in het opvangen van proveniers.³⁰ In de loop van de zestiende eeuw werden nog twee andere sociale instellingen opgericht, die een deel van de taken van de gasthuizen overnamen: een weeshuis in 1523 en een Oudemannenhuys in 1548, beide gelegen in de buurt van de kapel van de Heilige Stede.

In de literatuur over de Amsterdamse gasthuizen wordt alleen vermeld dat de gasthuizen werden gesticht door religieuze broederschappen.³¹ Toch is het de vraag of wij de zes middeleeuwse gasthuizen wel over één kam mogen scheren. Was het Oude of Elisabethgasthuis niet vooral een stedelijke instelling, dat een andere verhouding tot het stadsbestuur had dan de overige gasthuizen en een andere rol in de maatschappij? In haar beschrijving van het Heilig-Sacramentsgasthuis in Dordrecht betoogt Kool-Blokland dat dit gasthuis primair als een stedelijke instelling moet worden beschouwd. Zij voert een aantal interessante aspecten aan waarin dit gasthuis zich onderscheidt van de elf andere middeleeuwse gasthuizen van Dordrecht. Zij wijst erop dat het Heilig-Sacramentsgasthuis het eerste gasthuis van de stad was, dat het gebouwd werd op een prominente plaats in de stad en dat sommige stedelijke belastingopbrengsten rechtstreeks ten goede kwamen aan het gasthuis. Daarnaast voert zij typologische verschillen in de gasthuisgebouwen als argument voor haar bewering aan. 'De latere gasthuizen waren door de gilden gesticht, voornamelijk ten behoeve van passanten die er konden overnachten. Deze gasthuizen, in de letterlijke betekenis van het woord tehuizen voor gasten, werden bij of in een kapel gevestigd en vielen onder de verantwoordelijkheid van het gilde of de broederschap die voor de materiële verzorging van de klanten zorgden.'³² Opmerkelijk is dat van deze gasthuizen de kapellen dus eerder bestonden dan de gasthuisfunctie.

In veel gevallen leidde dit tot een typologisch onderscheid, waarbij de gildegasthuizen werden gekenmerkt door de bouwkundige scheiding van kapel en gasthuiszaal. Dit was nadrukkelijk niet het geval in het oudste stedelijke gasthuis, waar, zoals Kool-Blokland beschrijft, 'de zieken in een kerkgebouw' lagen.³³

Wanneer we met deze ogen naar de Amsterdamse gasthuizen en het Sint-Elisabethgasthuis kijken, dan vallen een aantal parallellen op. Interessant is de typologische invalshoek. Zoals we al zagen werden het Sint-Pietersgasthuis, het Onze Lieve Vrouwegasthuis en het Heilig-Sacramentsgasthuis opgericht bij een reeds bestaande kapel, die in deze gevallen zelfs aan de overkant van de straat lag, wat een ruimtelijke verbinding tussen kapel en ziekenzaal uitsloot. De Melker noemt dit in zijn dissertatie *Metamorfose van stad en devotie de gasthuisconstructie*. Hij veronderstelt dat de gasthuizen bij de kapellen zijn opgericht uit financiële overwegingen: 'De introductie van het gasthuis annex aan de kapel schiep de mogelijkheid nieuwe inkomsten te genereren, bijvoorbeeld door de verkoop van proven aan proveniers.'³⁴

Hoe zag het Sint-Elisabethgasthuis er eigenlijk uit? Wat kunnen we zeggen over de relatie tussen kapel en ziekenzaal? Gaat hier de parallel met Dordrecht nog op? Bouwkundige gegevens van het Sint-Elisabethgasthuis dateren uit de zeventiende eeuw, uit de tijd dat de gebouwen van het gasthuis al gebruikt werden door het stadsbestuur. Het schilderij van Saendredam, *Het Oude Stadhuis te Amsterdam* uit 1657, geeft ons een indruk van het gasthuis. Aan de linkerkant van het stadhuiscomplex zien we een karakteristieke halvenbouw met de voor gasthuizen gangbare dakruiter.³⁵ Combineren we deze informatie met de plattegrond van het oude stadhuis uit 1639, waarop in de grote zaal langs de gasthuissteeg 'gasthuis' vermeld staat, dan zouden we kunnen aannemen dat het Sint-Elisabethgasthuis een lineair georganiseerd gasthuis was, waarin kapel en ziekenzaal in elkaar overliefen. De Melker beweert dat nadat de gebouwen van het gasthuis in het stadhuis werden geïntegreerd, alleen de kapel van het gasthuis haar oorspronkelijke vorm en functie als kapel voor de magistraten behield. Of hierbij de gangbare verwarring van gasthuis met gasthuiskapel een rol heeft gespeeld, verdient nader onderzoek.³⁶

De Melker wijst op nog een aantal opmerkelijke verschillen tussen het Sint-Elisabethgasthuis en de overige gasthuizen. Ten eerste noemt hij het relatief grote aanvangskapitaal van het gasthuis, dat vele malen groter was dan dat van de andere gasthuizen in Amsterdam.³⁷ Ten tweede, en dit is misschien wel het meest overtuigende bewijs dat wij het Sint-Elisabethgasthuis als stedelijke instel-

29

Leprozen werden in de middeleeuwen uit de gemeenschap geweerd. Er werden voor hen aparte gasthuizen ingericht buiten de stad. Zie Kossmann-Putto 1982, pp. 263-264.

30

De Melker 2002, p. 264.

31

Carasso-Kok en Verkerk 2004, p. 243. Tang en Wiggard 1994.

32

Kool-Blokland 1995, p. 12.

33

Ibidem, p. 11.

34

De Melker 2002, p. 259.

35

Craemer 1963, p. 58.

36

De Melker 2002, p. 66.

37

Ibidem, p. 283.

003

Balthasar Florisz. van Berckenrode, *Vogelvluchtgezicht van het Burgerweeshuis in de Kalverstraat*, 1631. Bron: Stadsarchief Amsterdam.

004

Computermodel Oudemannen- en Vrouwengasthuis in 1602, studenten TU Delft, december 2007.

005

Jacob van Deventer, stadsplattegrond Amsterdam, circa 1560. Aangegeven zijn de locaties van de drie gasthuizen die aan de basis lagen van het Binnengasthuis van de stichtingsdatum tot aan 1578.

1. Sint-Elisabethgasthuis van circa 1360 tot 1492
2. Sint-Pietersgasthuis van 1395 tot 1578, vanaf 1492 samengevoegd met het Sint-Elisabethgasthuis
3. Onze Lieve Vrouwegasthuis van circa 1420 tot 1578
4. Vanaf 1578 locatie van het binnengasthuis, een fusie van het voormalige Sint-Pietersgasthuis en Onze Lieve Vrouwegasthuis

003

Balthasar Floriszoon van Berckenrode, *Bird's eye view of the Burgerweeshuis in the Kalverstraat*, 1631. Source: Amsterdam City Archives.

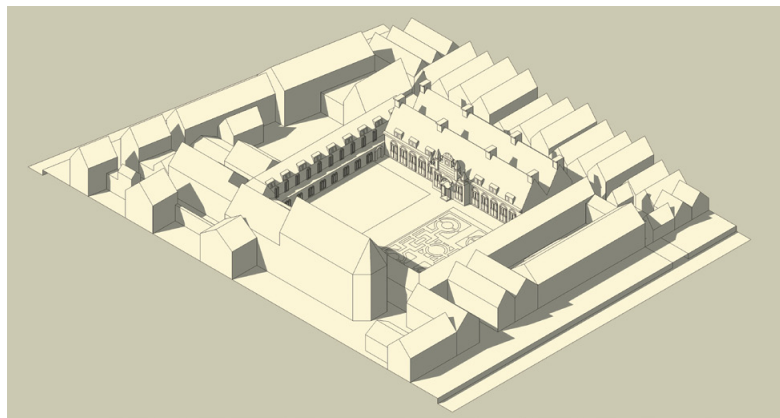
004

Computer model of the Oudemannen- en Vrouwengasthuis in 1602, Delft University of Technology students, December 2007.

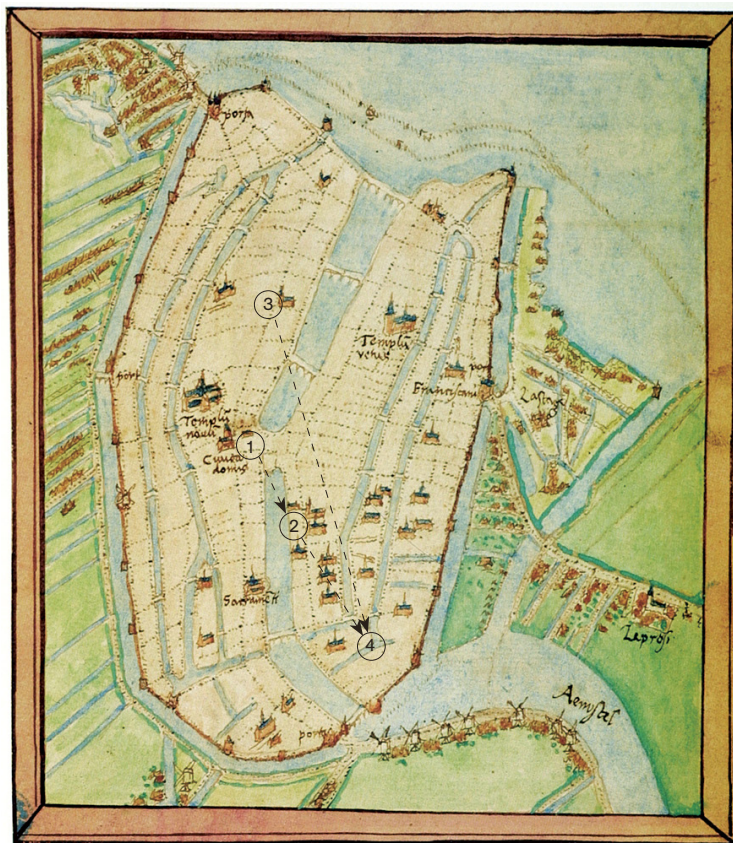
005

Jacob van Deventer, city map of Amsterdam, around 1560. The locations of the three hospitals are indicated, which made up the basis of the Binnengasthuis from the founding date until 1578.

1. Sint-Elisabethgasthuis from around 1360 to 1492
2. Sint-Pietersgasthuis from 1395 to 1578, as of 1492 merged together with the Sint-Elisabethgasthuis
3. Onze Lieve Vrouwegasthuis from around 1420 to 1578
4. As of 1578 location of the Binnengasthuis, a merger of the former Sint-Pietersgasthuis and Onze Lieve Vrouwegasthuis

005

006a-b

a. Isometrie van het hospitaal La Biloke in Gent. Tekening overgenomen uit U. Craemer, *Das Hospital als Bautyp des Mittelalters*.

b. Plattegrond van het hospitaal La Biloke. Het hospitaal werd in 1229 gesticht door graaf Ferdinand. De dagelijkse leiding kwam in handen van een cisterciënzer vrouwenklooster. Het gebouw bestaat uit een grote ziekenzaal met parallel daaraan een kleine kapel. De ziekenzaal is 55 meter lang en 16 meter breed en wordt overspannen door een indrukwekkend houten tongewelf. De kapel staat door middel van grote bogen in verbinding met de ziekenzaal.

007a-b

a. Isometrie van het Heiligen-Geist-Hospital te Lübeck. Tekening overgenomen uit U. Craemer, *Das Hospital als Bautyp des Mittelalters*.

b. Plattegrond van het Heiligen-Geist-Hospital te Lübeck. Het hospitaal werd in 1286 gesticht door de Duitse Orde, een religieuze orde die zich toeleegde op ziekenverzorging. Het complex bestaat uit een grote eenbeukige ziekenzaal, een kapel en woonvertrekken voor de kloosterlingen. De woonvertrekken zijn rondom een kloosterhof georganiseerd en door middel van een kloostergang met de ziekenzaal verbonden. De kapel ligt ten westen van de ziekenzaal en bestaat uit drie beuken, waarvan de middelste doorloopt in de ziekenzaal. De toegang tot de ziekenzaal loopt via de kapel. In de vijftiende eeuw is de ziekenzaal met enkele traveeën naar het oosten verlengd.

006a-b

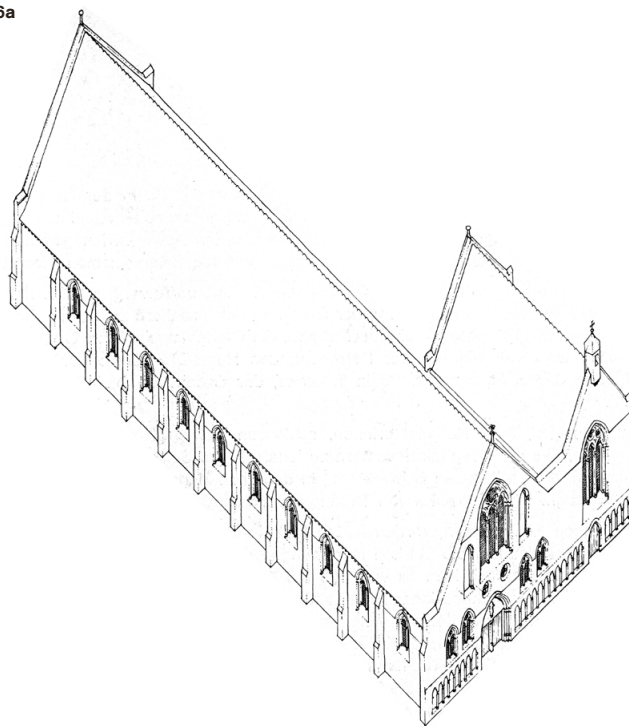
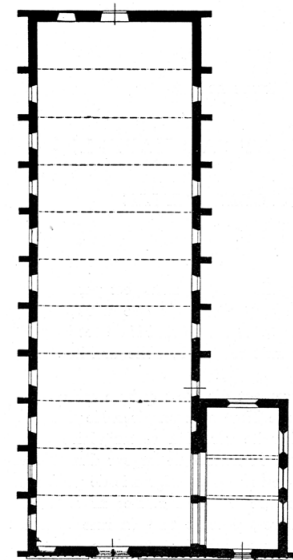
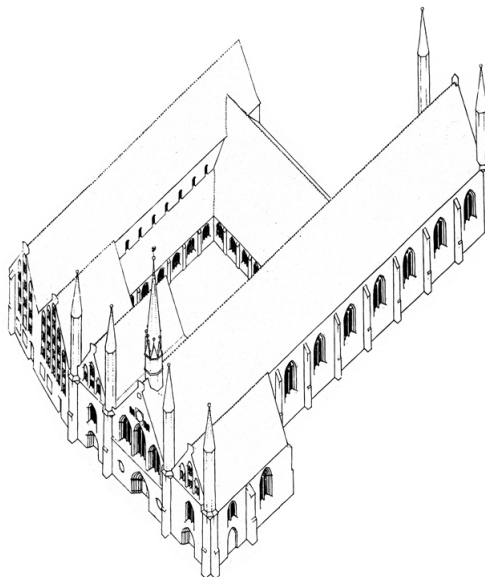
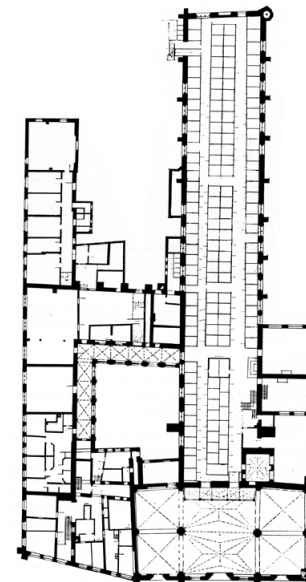
a. Isometry of the La Biloke hospital in Ghent. Drawing taken from U. Craemer, *Das Hospital als Bautyp des Mittelalters (The hospital as a building type of the Middle Ages)*.

b. Plan of the La Biloke hospital in Ghent. Count Ferdinand founded the hospital in 1229. A Cistercian nunnery carried out the daily work. The building consists of a large sick ward with a small chapel parallel to it. The sick ward is 55 metres long and 16 metres wide and spans an impressive wooden arch barrel. The chapel is connected to the sick ward by way of big arches.

007a-b

a. Isometry of the Heiligen-Geist-Hospital in Lübeck. Drawing taken from U. Craemer, *Das Hospital als Bautyp des Mittelalters (The hospital as a building type of the Middle Ages)*.

b. Plan of the Heiligen-Geist-Hospital in Lübeck. The Teutonic Order, a religious order devoted to caring for the sick, established the hospital in 1286. The complex consists of a big bay hall sick ward, a chapel and quarters for the brothers. The quarters are located around a monastery courtyard and connected to the sick ward through a monastery hall. The chapel is West of the sick ward and consists of three bays, of which the centre one extends into the sick ward. Access to the sick ward is gained through the chapel. In the 15th century, the sick ward was extended with a few bays to the East.

006a**006b****007a****007b**

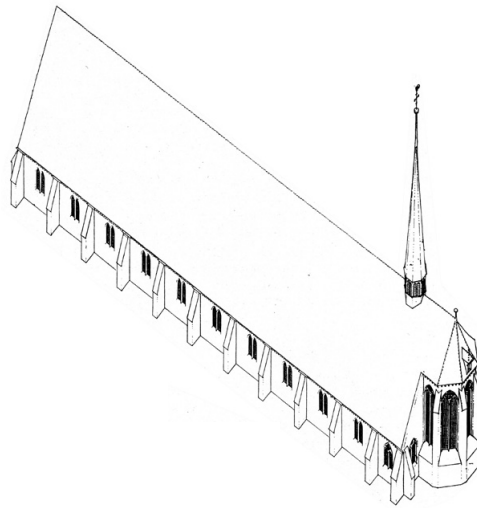
008a-d

a. Isometrie van het Hôtel-Dieu du Saint-Esprit in Tonnerre. Tekening overgenomen uit U. Craemer, *Das Hospital als Bautyp des Mittelalters*.
 b. Plattegrond van het Hôtel-Dieu du Saint-Esprit. Het hospitaal werd in 1293 door Marguërite de Bourgogne gesticht. De dagelijkse leiding was in handen van de Orde van de Heilige Geest. Het gebouw bestaat uit een langgerekte ziekenzaal, die uitmondt in een kleine kapel. De kapel staat door middel van drie bogen in verbinding met de ziekenzaal. Net als in La Biloke wordt de ziekenzaal overspannen door een magnifiek houten tongewelf. De woonvertrekken van de stichteres en het personeel – de broeders van de Orde van de Heilige Geest – bevonden zich in de naastgelegen gebouwen, die door middel van luchtbruggen verbonden waren met een galerij in de ziekenzaal. Tekening door Viollet-le-Duc, uit *Dictionnaire raisonné de l'architecture française de Xle au XVIe siècle*, deel VI.
 c. Interieurperspectief van het Hôtel-Dieu du Saint-Esprit door Viollet-le-Duc.
 d. Doorsnede van het Hôtel-Dieu du Saint-Esprit door Viollet-le-Duc.

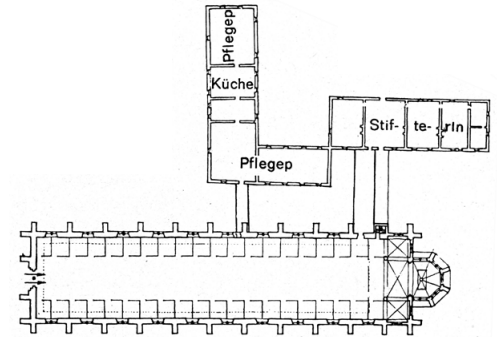
008a-d

a. Isometry of the Hôtel-Dieu du Saint-Esprit in Tonnerre. Drawing taken from U. Craemer, *Das Hospital als Bautyp des Mittelalters* (*The hospital as a building type of the Middle Ages*).
 b. Plan of the Hôtel-Dieu du Saint-Esprit. Marguerite de Bourgogne founded the hospital in 1293. The daily management was in the hands of the Order of the Holy Spirit. The building consists of an extended sick ward, which led to a small chapel. The chapel is connected to the sick ward by way of three arches. Just like in La Biloke, a magnificent wooden arch barrel spans the sick ward. The founder's and personnel's quarters – the Brothers of the Order of the Holy Spirit – were in the nearby buildings, which was connected to a gallery in the sick ward by walkways. Drawing by Viollet-le-Duc, from *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle* (*Dictionary of French architecture from the 11th to the 16th century*), vol. 6.
 c. Interior perspective of the Hôtel-Dieu du Saint-Esprit by Viollet-le-Duc.
 d. Section of the Hôtel-Dieu du Saint-Esprit by Viollet-le-Duc.

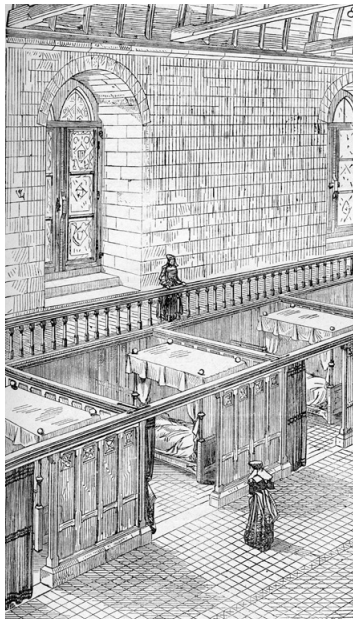
008a

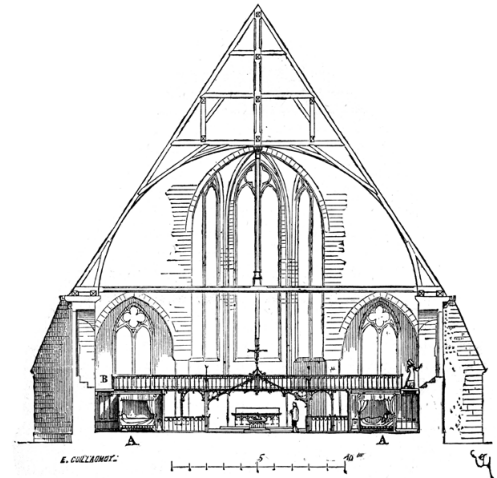
008b

008c

008d

009

Pieter Jansz. Saendredam, *Het oude stadhuis te Amsterdam*, 1657. Het linker gebouwdeel, toegankelijk via het trapje, is het voormalige Sint-Elisabethgasthuis.

009

Pieter Janszoon Saendredam, *The Old Town Hall in Amsterdam*, 1657. The left-hand part, accessible by the stairs, is the former Sint-Elisabethgasthuis.

ling mogen beschouwen, noemt hij het feit dat het Sint-Elisabethgasthuis al in de late veertiende eeuw als enige charitatieve instelling onder financieel toezicht van de vier raden (de latere burgemeesters) stond.³⁸

In de inleiding hebben we al vermeld dat het Sint-Elisabethgasthuis aan het einde van de vijftiende eeuw fuseerde met het Sint-Pietersgasthuis. Na de Alteratie ontstond het Binnengasthuis uit een fusie van het Sint-Pietersgasthuis met het Onze Lieve Vrouwegasthuis. Het eerste gasthuis van Amsterdam speelde een continue rol in de ontwikkeling van Amsterdam en groeide uit tot het gemeentelijke Binnengasthuis. Ik kom hierop terug in de laatste paragraaf.

De Alteratie: Opstand en reformatie

Het jaar 1578 is een belangrijk jaar in de geschiedenis van Amsterdam. In dat jaar sloot Amsterdam zich aan bij de Opstand tegen de Spaanse koning en ging de stad deel uitmaken van de opstandige provincies, die door Willem van Oranje werden aangevoerd en door militante calvinisten worden gesteund. Deze overgang van Amsterdam wordt gewoonlijk aangeduid als de Alteratie. De Staten van Holland en Zeeland beloonden de calvinisten voor hun steun door in 1572 het gereformeerde geloof te verheffen tot de publieke religie van de opstandige provincies. De calvinistische kerk heeft echter nooit de status van formele staatskerk verworven. Na de overheersing door de Spaanse kroon en de religieuze discipline van de contrareformatie bestreden de stadsbesturen elke politieke inbreuk door een stadhouder, provinciale staten of een calvinistische synode. De vroegere eigendommen van de katholieke kerk (van parochies en kloosters) werden onder beheer gebracht van burgerlijke autoriteiten en werden nooit door de gereformeerde kerk beheerd.³⁹

Door verwerving van de katholieke eigendommen verkregen de Amsterdamse magistraten de volledige controle over alle instellingen en stichtingen voor de armenzorg. Onmiddellijk na de Alteratie werd het gefragmenteerde systeem van per parochie georganiseerde armenzorg omgezet in een gecentraliseerd, door de stedelijke overheid georganiseerd systeem. Vooral de beschikbaarheid van talrijke kloostercomplexen in de stad bood een unieke gelegenheid om de accommodatie van de gasthuizen te reorganiseren en deze oude stichtingen in nieuwe stedelijke instellingen te veranderen.⁴⁰ Eerst toen werden de indeling van de kloostercomplexen, hun ligging in de stad en hun gebouwen van belang voor de geschiedenis van de instellingen voor armenzorg.

Zoals eerder opgemerkt is de ontwikkeling van de kloosters in de Nederlandse steden relatief laat op gang gekomen. Geert Groote, een katholieke prediker uit Deventer, stichtte aan het einde van de veertiende eeuw een nieuwe religieuze beweging, 'Devotio Moderna' geheten, in het Nederlands Moderne Devotie. De beweging propageerde het stichten van religieuze gemeenschappen voor leken, de zogeheten Broeders (of Zusters) des gemeenen levens. De leden legden geen geloften af, bedelden niet en namen ook geen aalmoezen aan. Hun eerste doel was het innerlijke leven te cultiveren. Zij werkten voor hun dagelijks brood. De beweging werd heel populair in Nederland en in de vijftiende eeuw werden in de Nederlandse steden talrijke gemeenschappen gevestigd. Deze gemeenschappen sloten zich na verloop van tijd vaak bij bestaande kloosterordes aan. In Amsterdam werden aan het eind van de veertiende en in de loop van de vijftiende eeuw 22 kloosters gesticht: negentien binnen de stadsgrenzen en drie in de onmiddellijke omgeving van de stad. De priester Gysbrecht Douwe was verantwoordelijk voor de populariteit van de Moderne Devotie in Amsterdam. Douwe was een volgeling van Geert Groote en een telg uit een Amsterdamse patriciersfamilie. Hij was de stichter van de twee eerste kloosterinstellingen in Amsterdam, een voor mannen en een voor vrouwen: het Reguliersklooster en het Oude Nonnenklooster.⁴¹

De vogelvlucht van Cornelis Anthonisz. uit 1544 geeft een nauwkeurig beeld van de vorm van de stad Amsterdam op dat moment en van de plaats van de negentien kloosters in de stad. De grijsgekleurde daken – de daken van de gewone stadshuizen waren rood – geven een duidelijke indicatie van de ligging van de nonnen- en mannenkloosters. Met uitzondering van twee kloosterkapellen en een kelder zijn er van deze kloostercomplexen geen gebouwen of delen van gebouwen overgebleven. Enkel een plattegrond uit 1578 van het franciscaner klooster heeft de tand des tijds doorstaan.⁴² Bijgevolg is de kaart van Anthonisz. de beste informatiebron over de vorm van de stadskloosters. De grondelementen van de kloosters zijn de kloosterkapel en de woonvertrekken. De woonvertrekken zijn gelegen rond een binnenplaats, soms afgesloten als een kloostergang, soms open. Naast de woonvertrekken bezaten de meeste kloostergemeenschappen tuinen en boomgaarden. Aangezien de kloosters als autarkische gemeenschappen functioneerden, maakten ook dienstgebouwen, werkplaatsen, schuurtjes enzovoort deel uit van de kloostercomplexen. Het franciscaner klooster vertoont veruit de meest kloosterachtige indeling. In het algemeen zijn de complexen eenvoudig en onregelmatig van vorm. Zij lijken te zijn aangepast aan de vorm van het

- 38
Ibidem, p. 66.
39
Parker 1998, pp. 4-7.
40
Ibidem, p. 90.
41
De Melker 2004, pp. 271-277.
42
Vermeer 1997, p. 21-46, grondplan franciscanen-klooster p. 28.

grondstuk en de bestaande gebouwen.

Opvallend is dat de meeste kloostercomplexen in de zuidoosthoek van de stad gelegen zijn. Van de negentien kloosters bevinden er zich zestien in het stadsdeel ten oosten van de Amstel, de zogenaamde Oude Zijde. Slechts drie kloosters lagen ten westen van de Amstel, het stadsdeel dat als de Nieuwe Zijde bekendstond. In zijn artikel ‘Burgers en devotie’ verklaart Bas de Melker dit opmerkelijke verschil uit het feit dat Gysbrecht Douwe zelf aan de Oude Zijde woonde en daar zijn eerste gemeenschap stichtte. Zijn familie bezat daar waarschijnlijk al land. Wanneer een religieuze broederschap grond of huizen bezat, boden zij hulp aan nieuwe groepen. Zo begonnen de nonnen van het Nieuwe Nonnenklooster hun leven in gemeenschap in een van de huizen van de nonnen van het Oude Nonnenklooster op hun grond.⁴³ Dankzij schenkingen, erfenissen, inkomsten uit grondbezit en door het stadsbestuur toegekende privileges konden de kloosterinstellingen hun bezittingen uitbreiden. Tijdens hun bloei bezaten zij 25 procent van het gebied binnen de stadsmuren en daarnaast nog landbouwgrond buiten de stad.⁴⁴

Binnengasthuis, het stedelijke gasthuis

In oktober 1578 besloot het stadsbestuur om twee grote gasthuizen, het Onze Lieve Vrouwegasthuis en het Sint-Pietersgasthuis, onder te brengen in de bezittingen van respectievelijk het Oude Nonnenklooster en het Nieuwe Nonnenklooster. De toewijzing van juist deze bezittingen, die een groot, aaneengesloten gebied aan de zuidrand van de Oude Zijde besloegen, schiep de voorwaarden voor een toekomstig samengaan. De eerste stap was de omvorming van het Onze Lieve Vrouwegasthuis in een vrouwegasthuis en van het Sint-Pietersgasthuis in een mannengasthuis. De fusie vond ten slotte plaats in 1582. Vanaf dat moment begon de ontwikkeling van één groot stedelijk gasthuis. Deze nieuwe instelling beheerde de bezittingen van de twee oorspronkelijke gasthuizen alsmede die van het Oude en het Nieuwe Nonnenklooster. In vergelijking met de bezittingen van de kloosters waren die van de gasthuizen klein. Uit de overgebleven boekhouding is het mogelijk gegevens af te leiden over de bezittingen van het Nieuwe Nonnenklooster. We weten dat in 1578 het Nieuwe Nonnenklooster 2,5 hectare land in de stad en 92 hectare landbouwgrond buiten de stad bezat, naast de grond waarop zij woonden. Van Eeghen schat de bezittingen van het Oude Nonnenklooster dubbel zo groot.⁴⁵

Het was de taak van de beheerders van het gasthuis om armen, zieken en ouderen op te ne-

men en vreemdelingen onderdak te verlenen binnen de door het plaatselijke stadsbestuur voorgescreven regels. De uitgaven van het gasthuis moesten worden betaald uit de inkomsten van het bezit. Om aan hun taken te kunnen voldoen ontwikkelden de beheerders twee soorten bouwactiviteiten: de eerste concentreerde zich op de aanleg van de verschillende ziekenzalen van het gasthuis en de tweede op het genereren van inkomsten door het oprichten van huurhuizen.

De bouwactiviteit ten behoeve van de aanpassing van het gasthuis begon met de verbouwing van de vroegere kloostergebouwen tot ziekenzalen. Als we even aan de vroege ziekenhuis-typologie terugdenken, dan verbaast het ons niet dat vooral de vroegere kapellen perfect geschikt waren om tot ziekenzalen te worden omgebouwd. Waarschijnlijk werd er slechts een houten galerij op de eerste verdieping aangebracht, zodat het personeel de hooggeplaatste ramen kon openen. Onder de galerij werden bedden tegen de muren geplaatst, gescheiden door gordijnen. Er waren echter meer aanpassingen nodig om de vroegere slaap- en woonvertrekken om te vormen tot hetzelfde type zaal.⁴⁶ Vanaf het begin werden de hulpbehoevenden onderverdeeld in vier verschillende groepen en ondergebracht in verschillende delen van het complex. Er werden een afdeling voor mannen, een voor vrouwen, een passantenafdeling en een zaal voor pestlijders ingericht. Een nadere uitsplitsing van de verschillende gebruikersgroepen kwam tot stand toen in 1587 het eerste nieuwe gebouw werd opgetrokken, een soldatenhuis, bedoeld voor gewonde of oude soldaten. Het gebouw bestond uit een langwerpige bouwvolume met een zadeldak, wat constructie betreft vergelijkbaar met het middeleeuwse gasthuis van het zaaltype, maar dan zonder kapel en altaar. De doorsnede van het gebouw kwam overeen met de ordening van de omgebouwde kapellen met de houten galerijen en de opstelling van de bedden langs de muren. Het gebouw was uniek in zijn afmetingen: met een lengte van 50 meter, een breedte van 8 meter en een hoogte van 9 meter bood het plaats aan ongeveer vijftig bedden.⁴⁷ In de loop van de zeventiende eeuw richtte het gasthuis een nieuwe afdeling in, voornamelijk voor medische behandeling: het verbandhuis. Om ruimte te maken voor deze nieuwe afdeling werden de pestpatiënten naar een nieuw gebouw buiten de stadsmuren verhuisd. Bovendien werden er dienstgebouwen en woonverblijven voor personeelsleden opgericht. Alle nieuwe bijgebouwen werden zo geplaatst dat de ruimte tussen de twee kloostercomplexen werd opgevuld, waardoor een groot netwerk van zalen en binnenplaatsen ontstond, onderling verbonden door galerijen. De binnenplaatsen werden voor allerlei doeleinden

43
De Melker 2004, p. 279.

44
Van Eeghen 1941.

45
Van Eeghen 1981, pp. 54-58.

46
Meischke 1981, p. 105.

47
Een gedetailleerde beschrijving van het gebouw vindt u in Meischke 1955, afl. 2, kol. 49-52.

gebruikt: kruidentuinen, bleekvelden, een kerkhof en zelfs een formele tuin maakten deel uit van het complex.⁴⁸

Ondertussen werd ook een begin gemaakt met de bouwactiviteit die bedoeld was om geld te genereren. Als eerste werd een deel van de vroegere woonruimten van het Nieuwe Nonnenklooster omgebouwd tot kleine huureenheden, het Gasthuishof. Nadien werd de grote boomgaard van het Oude Nonnenklooster op een speciale manier verkocht. Het terrein werd verdeeld in een centraal deel en een zone langs de rand. Het centrale deel werd aan de beheerders van het bejaardenhuis verkocht, die er een nieuwe accommodatie wilden bouwen. Het ging hier om de herhuisvesting van het in 1548 opgerichte Oudemannenhuis, dat inmiddels ook vrouwen opnam. De randen van het terrein, goed toegankelijk vanaf de Oudezijds Achterburgwal en de Kloveniersburgwal, behield men; ze werden ontwikkeld voor eigen doeleinden. Er werden rijen huurhuizen neergezet. Bijgevolg werd het nieuwe bejaardenhuis, gebouwd in 1602, een volledig ingesloten gebouw, dat enkel door een gang toegankelijk was. Deze gang leidde naar een grote binnenplaats van ongeveer 30 x 40 meter, omsloten door de gebouwen van het bejaardenhuis. Het gebouw werd onderverdeeld in drie vleugels met woonvertrekken en een hoofdgebouw met gemeenschappelijke dienstruimten, zoals regentenkamers en de eetkamers. De voorgevel van het hoofdgebouw was op de binnenplaats georiënteerd.⁴⁹

De beheerders van het gasthuis pasten het principe van gebiedsontwikkeling langs de randen van hun terrein ook toe op andere plaatsen van hun bezit. Aan de westkant ervan werden tussen 1603 en 1611 langs de Kloveniersburgwal eenvoudige rijen huurhuizen neergezet. Deze huizen werden nummerhuizen genoemd, omdat zij de eerste huizen in de stad waren die met huisnummers werden aangeduid. In tegenstelling tot de kleine huureenheden rond het Gasthuishof behoorden de nummerhuizen door hun afmeting en ligging tot de hoogste categorie huureenheden in Amsterdam.⁵⁰ Na de afbraak van de stadsmuur langs de Kloveniersburgwal rond 1600 werd de vroegere stadsgracht omgetoverd tot een luxe 'woongracht'. Het neerzetten van elf grote huureenheden was daar zeker de moeite waard en kan worden beschouwd als een teken van het rationele economische beleid van de beheerders. Nog prestigieuzer was de bouw van een rij van negen herenhuizen langs de Turfmarkt, de kade aan de oostkant van het Rokin, ontworpen door de bekende Nederlandse classicistische architect Philips Vingboons en gebouwd in 1643. Met hun indeling in voor- en achterhuizen leken deze huizen typologisch sterk op de herenhuizen van de rijkste

kooplieden in Amsterdam.⁵¹

We kunnen de conclusie formuleren dat het eerste soort bouwactiviteit (voor de accommodatie van het gasthuis) naar binnen en het tweede soort bouwactiviteit naar buiten was gericht. Door dit proces ontstond het 'superblok', een stedelijke vorm die twee verschillende werelden combineerde: aan de ene kant de zeer vertrouwde wereld van rijen smalle stadshuizen, de huurhuizen, en daarachter de verborgen wereld van ziekenzalen, binnenplaatsen en galerijen.

Zoals in de inleiding al werd vermeld, bestaat het Binnengasthuiscomplex zoals het hier werd beschreven niet meer. Vanwege de economische neergang en de politieke veranderingen moesten de beheerders hun bezittingen stukje voor stukje verkopen. In de negentiende eeuw was nog enkel het terrein rond de gasthuisgebouwen over. Het gasthuis, oorspronkelijk een middeleeuwse instelling, was tegen die tijd al omgevormd tot een modern ziekenhuis. De oude gebouwen konden niet voldoen aan de nieuwe eisen en werden door nieuwe ziekenhuisgebouwen vervangen. Toch werd het verkleinde terrein al snel een obstakel. Wegens gebrek aan ruimte is het ziekenhuis uiteindelijk naar de rand van de stad verhuisd. De negentiende-eeuwse ziekenhuisgebouwen werden in de jaren tachtig van de twintigste eeuw door de Universiteit van Amsterdam overgenomen.⁵²

Tot besluit

Het Sint-Elisabethgasthuis aan de Middendam was als stedelijke charitatieve instelling een indicator van de eerste fase van stadswording. De noodzaak een gasthuis op te richten wijst op de aantrekkingskracht van de nederzetting voor vreemdelingen: handelaren, pelgrims, gelukzoekers en armoedzaaiers.⁵³ Aan het eind van de zestiende eeuw markeert de verplaatsing van de charitatieve instellingen naar de voormalige kloosterterreinen een nieuwe fase in de stadsontwikkeling. Door concentratie en accumulatie van kapitaal groeiden de charitatieve instellingen uit tot de stuwende kracht achter de verstedelijking van deze gebieden. Projectontwikkeling op voorheen onbekende schaal resulteerde in een bijzonder type stedelijk bouwblok, een 'superblok'.⁵⁴ Dit bouwblok ontwikkelde zich van binnenuit, waarbij de kern werd gevormd door de bestaande kloostergebouwen. Op omliggende grond, voorheen in gebruik als tuinen en boomgaarden voor de kloosters, ontwikkelden de instellingen huurwoningen, waarvan de inkomsten ten goede kwamen aan de instelling.⁵⁵ Zo raakten de gebouwen voor de instelling zelf ingekapseld in een bouwblok, dat op het eerste gezicht niet verschild van een gang-

48

Deze informatie is afgeleid van het bovenzicht van het *Binnengasthuis* door Johannes Leupenius uit 1680.

49

Een gedetailleerde beschrijving van het gebouw vindt u in Meischke 1955, kol. 53-59.

50

Lesger, *Huur en conjunctuur. De woningmarkt in Amsterdam, 1550-1850*, 1986, pp. 90-92.

51

Deze opsomming is onvolledig. Een volledige lijst met alle gebouwen die op het terrein door de beheerders van het Binnengasthuis werden opgetrokken, is te vinden in: Meischke 1955.

52

In het begin van de jaren tachtig werd het grote Academisch Medisch Centrum (AMC) gebouwd in Bullewijk, Bijlmermeer, Amsterdam ZO. Alle ziekenzalen van het Binnengasthuis werden toen naar het nieuwe complex verhuisd. Zie De Haan en Haagsma 2000, pp. 138-139.

53

Zie hiervoor ook Kool-Blokland 1995, p. 8 tot 54. In zijn onderzoek naar de huurprijsontwikkeling in Amsterdam van 1550 tot 1850 baseert Clé Lesger zich geheel op de huurwoningen die door de charitatieve instellingen zijn ontwikkeld. Dit heeft vooral te maken met het feit dat de keurig bijgehouden archieven van deze instellingen de beste voorhanden bron voor zijn onderzoek zijn. Zie Lesger 1986.

55

Voor McCants (1997) is het duidelijk dat de katholieke erfenis (in de vorm van land en gebouwen) de financiële basis vormde van de zo goed functionerende charitatieve instellingen in Amsterdam ten tijde van de Republiek: 'Taken together, the financial records of the Burgerweeshuis discussed so far point to the overwhelming importance of the Catholic legacy in the endowment of one of Am-

sterdam's most famous reformed institutions in the seventeenth century.' (p. 165)

baar stedelijk bouwblok in Amsterdam, maar achter de woningen charitatieve instellingen verborg. Nieuwe architectonische opgaven deden hiermee hun intrede in Amsterdam. Ten eerste was seriematige woningbouw een nieuwe opdracht voor architecten, en ten tweede vormde de publieke toegankelijkheid van de in de bouwblokken gelezen instellingen een nieuwe ontwerpogave. Instellingspoorten, gaanderijen en publiek toegankelijke hoven waren de nieuwe architectonische elementen die in de stad verschenen.⁵⁶

Het is interessant de verschijningsvorm van de zeventiende-eeuwse charitatieve instellingen in Amsterdam te plaatsen in Europees perspectief. Hoewel deze instellingen door buitenlandse tijdgenoten als voorbeeldig werden beschouwd, valt op dat in studies over de ontwikkelingen van hospitaalgebouwen de Nederlandse voorbeelden nauwelijks aandacht krijgen.⁵⁷ Uit de paar alinea's die Dieter Jetter in zijn boek *Das Europäische Hospital von der Antike bis 1800* aan Nederland besteedt, blijkt wel een zeer geringe kennis van zaken.⁵⁸ In zijn ogen is de godsdienstvrijheid na de reformatie de reden van een versnipperd 'zorgstelsel', dat de bouw van hospitalen niet ten goede kwam. Het complexe, gefragmenteerde karakter van de gebouwen van het Binnengasthuis en het Burgerweeshuis zou wel eens de reden kunnen zijn dat onderzoekers, geïnteresseerd in de bouwtypologische ontwikkeling van ziekenhuizen en aanverwante instellingen, ze links laten liggen. Pas wanneer deze instellingen bestudeerd worden vanuit stedelijk morfologisch perspectief, krijgen we inzicht in hun ware aard en blijken ze niet zo onbeduidend en kapitaalzwak als Jetter beweert.⁵⁹

Recente studies van McCants (1997) en Parker (1998) verraden de buitenlandse belangstelling voor de Hollandse charitatieve instellingen ten tijde van de Republiek. Geschreven vanuit sociale (Parker) en economische (McCants) gezichtspunten benadrukken de schrijvers de unieke wijze waarop de liefdadigheid ten tijde van de Republiek in Nederland was georganiseerd.⁶⁰ De stedelijke morfologische en bouwtypologische implicaties hiervan zijn tot nog toe onvoldoende onderzocht. Met dit artikel heb ik getracht een aanzet te geven tot een dergelijk onderzoek.

We hebben gezien dat de architect Philips Vingboons verantwoordelijk was voor het ontwerp van de negen herenhuizen aan de Turfmarkt. Onbekend zijn de ontwerpers van de nummerhuizen, het soldatengasthuis en de andere bouwprojecten van het Binnengasthuis. Was misschien de Stadsfabriek bij deze bouwopdrachten betrokken? Veel meer gegevens zijn bekend van de architecten die betrokken waren bij de bouwprojecten van het Burgerweeshuis. Behalve Philips Vingboons werkten Hendrick de Keyser en Jacob van Campen voor het weeshuis. Zie hiervoor Meischke 1975. Wat betreft de ontwikkeling van seriematige woningbouw door de managers van de charitatieve instellingen in Amsterdam is het project van de Weeverswoningen in het Noordse Bos, ontworpen door Philips Vingboons, een mooi voorbeeld. Zie hiervoor o.a. McCants 1997, p. 158.

Ibidem, p. 10.

Jetter 1987.

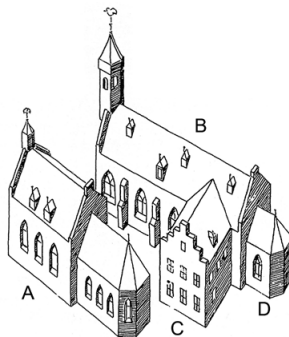
Ibidem, p. 113. Zie ook hierboven noot 55.

McCants 1997 en Parker 1998.

010

011

010

Braun en Hogenberg, stadskaart van Dordrecht uit 1572, fragment.

A. Heilig-Sacramentsgasthuis
B. Kerk Minderbroedersklooster

011

Het Sint-Barbaragasthuis of Onze Lieve Vrouwegasthuis in Middelburg, gesticht eind dertiende eeuw.

A. Hoofdgebouw
B. St. Bararakapel
C. Beierd
D. Koor

010

Braun and Hogenberg, city map of Dordrecht from 1572, fragment.

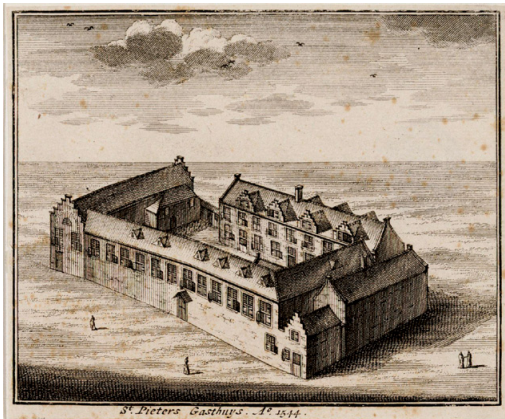
A. Heilig-Sacramentsgasthuis
B. Minderbroedersklooster church

011

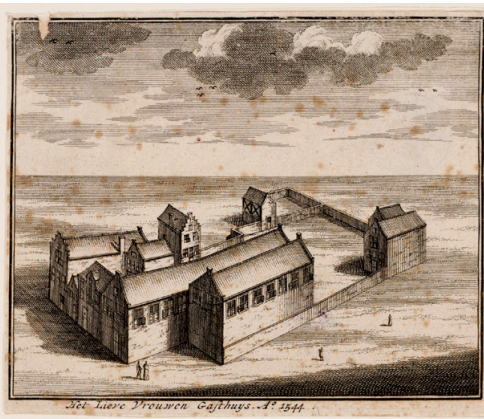
The Sint-Barbaragasthuis or Onze Lieve Vrouwegasthuis in Middelburg, founded at the end of the 13th century.

A. Main building
B. St. Barbara chapel
C. Section for transients
D. Choir.

012

013

012

Het oudste deel van het gasthuis, het hoofdgebouw of de opperkerk (A), dateerde vermoedelijk uit 1396. Deze ruimte was kerk en ziekenzaal ineen. Het is hiermee een goed voorbeeld van een eenvoudig middeleeuws gasthuis, waarin gasten- en ziekenzaal en kapel in elkaar overlappen. Reconstructietekening middeleeuws gebouwencomplex uit J.L. Kool-Blokland, *De zorg gewogen. Zeven eeuwen godshuizen in Middelburg.*

012

Joh. Van Septeren (uitgever), *Het Sint-Pietersgasthuis anno 1544*, gravure uit 1729. Bron: Stadsarchief Amsterdam.

013

Joh. Van Septeren (uitgever), *Het Onze Lieve Vrouwegasthuis anno 1544*, gravure uit 1729. Bron: Stadsarchief Amsterdam.

The oldest part of the hospital, the main building (A) probably dates back to 1396. This space was a church and sick ward in one. It is a good example of a simple Middle Age hospital in which guest areas and sick ward and also chapel overlapped. Reconstruction drawing medieval building complex from J.L. Kool-Blokland, *De zorg gewogen. Zeven eeuwen godshuizen in Middelburg (Careful care. Seven centuries of almshouses in Middelburg).*

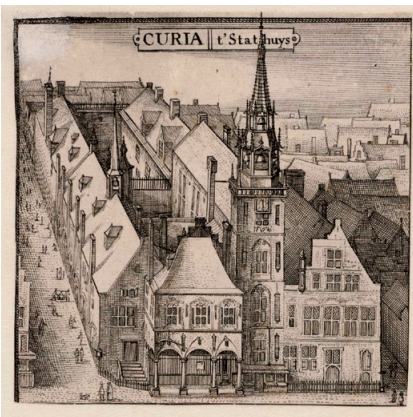
012

J. Van Septeren (publisher), *Het Sint-Pietersgasthuis anno 1544*, engraving from 1729. Source: Amsterdam City Archives.

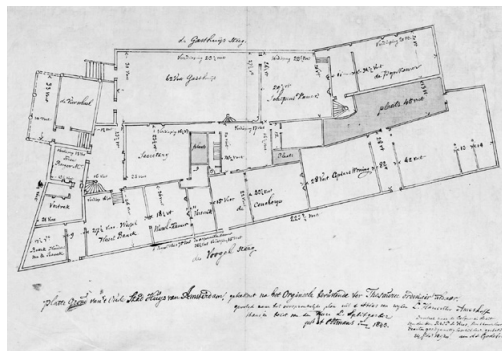
013

J. Van Septeren (publisher), *Het Onze Lieve Vrouwegasthuis anno 1544*, engraving from 1729. Source: Amsterdam City Archives.

014

015

014

Claes Janszoon Visscher, *Het Oude stadhuis op de Dam*, gravure, 1630. Links, parallel aan de steeg, is het voormalige Sint-Elisabethgasthuis te herkennen aan de dakruiter en het toegangstrapje.

015

Plattegrondtekening van het oude stadhuis, 1639; anonieme kopie naar een opmeting door Cornelis Dancerkertsz. Bron: Stadsarchief Amsterdam.

014

Claes Janszoon Visscher, *Het Oude Stadhuis op de Dam (The Old City Hall on the Dam)*, engraving, 1630. On the left, parallel to the alley, the former Sint-Elisabethgasthuis can be recognised by the ridge turret and the access stairs.

015

Plan of the old City Hall, 1639; anonymous copy of an area measurement by Cornelis Dancerkertszoon. Source: Amsterdam City Archives.

016

De kloostergebieden binnen de stadsmuren rond 1578, tekening van I.H. van Eeghen

016

The monastery areas inside the city walls around 1578, Drawing of I.H. van Eeghen.

017a-c

a. De voormalige kloostergebieden in de zuidoosthoek van de binnenstad ingetekend in de kadastrale minuut van 1835. De nummers verwijzen naar de volgorde van stichting.
b. Het hergebruik van de voormalige kloostergebieden na de *Alteratie*. Bruin: woningen; oranje: commerciële, militaire en culturele functies; geel: sociale instellingen.
c. Het Oude Nonnenklooster gesticht in 1389 en het Nieuwe Nonnenklooster gesticht in 1403 werden oorspronkelijk buiten de stadswal aangelegd. Met de stadsuitbreiding van 1420 komen de beide kloosterterreinen binnen de stad te liggen, maar houden een perifere ligging omdat zij aan de oostzijde aan de nieuwe stadsmuur grenzen. Pas met de sloop van de stadsmuur rond 1600 wordt een betere ligging verkregen en komt de oostzijde van het gebied tot ontwikkeling.

017a-c

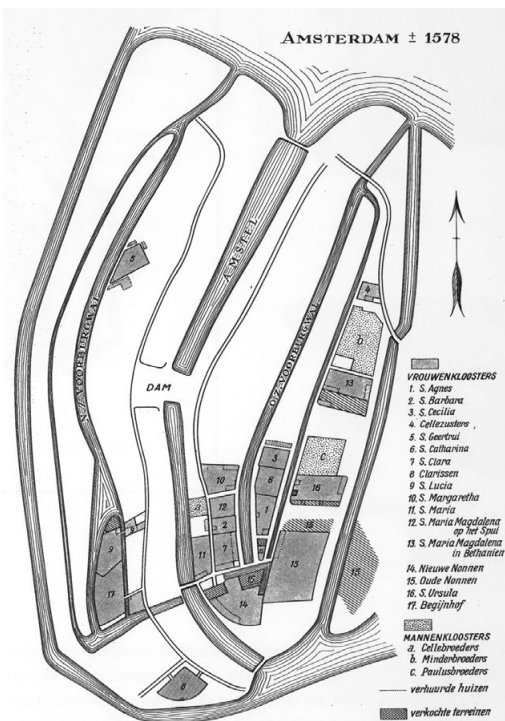
a. The former monastery areas in the Southeast corner of the city centre in the cadastral survey of 1835. The numbers indicate the foundation sequence.
b. The re-use of the former monastery areas after the *Alteratie*. Brown: residences; orange: commercial, military and cultural facilities; yellow: social institutions.
c. The Oude Nonnenklooster founded in 1389 and the Nieuwe Nonnenklooster founded in 1403 were originally built outside the city walls. With the city expansion of 1420, both monastery areas ended up inside the city, but kept a peripheral location because they bordered new city walls to the East. Only when the city walls were destroyed around 1600 did they get a better location and the East side of the area was then developed.

018a-c

a. Reconstructie van het Binnengasthuisterrein aan het begin van de vijftiende eeuw. Ingetekend zijn de kapellen en rectoraatswoningen van beide kloosters. Deze onderdelen van de kloostercomplexen waren publiek toegankelijk. De tekening is speculatief, er zijn geen bouwkundige gegevens bekend van de kloosters uit deze tijd.
b. Reconstructie van het Binnengasthuisterrein vlak voor de *Alteratie* in 1578. De terreinen en gebouwen van de beide kloosters zoals ze door het Binnengasthuis werden overgenomen.
c. Het Binnengasthuis rond 1680.

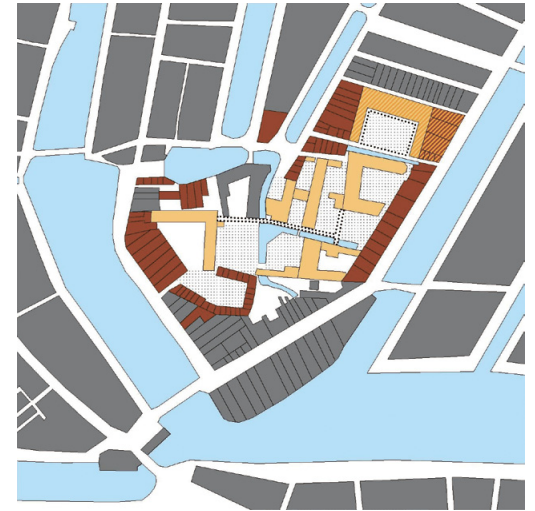
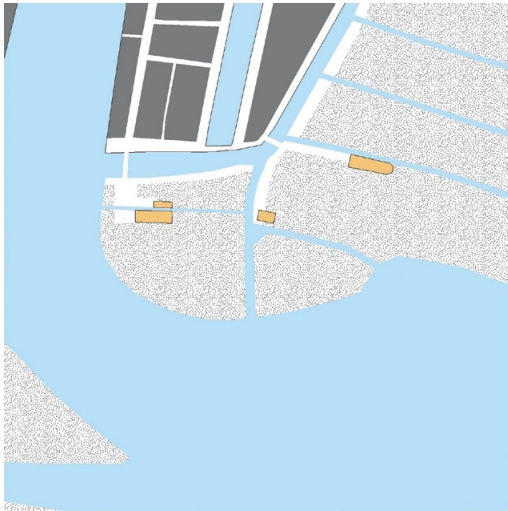
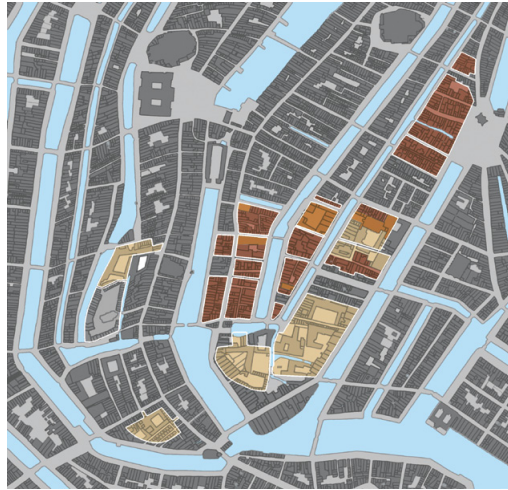
018a-c

a. Reconstruction of the Binnengasthuis grounds at the beginning of the 15th century. The drawing shows the chapels and rector residences of both monasteries. These parts of the monastery complexes were accessible to the public. The drawing is speculative, there are no construction data known of the monasteries from this period.
b. Reconstruction of the Binnengasthuis grounds right before the *Alteratie* in 1578. The grounds and buildings of both monasteries as taken over by the Binnengasthuis.
c. The Binnengasthuis around 1680.

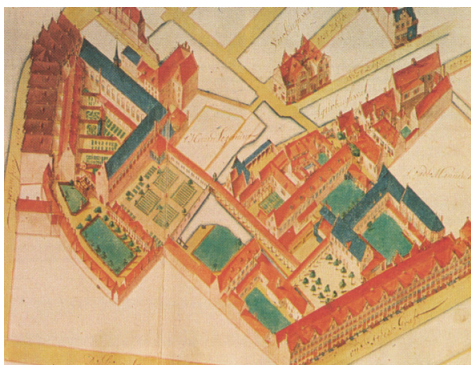

De vestiging van kloosters in het zuidelijk en oostelijk deel van de stad, 1578

019

021

019
Vogelvlucht uit het kaartenboek van het Binnengasthuis uit 1680, tekenaar Johannes Leupenius. Bron: Stadsarchief Amsterdam

020
De binnenplaats van het Oudemannen- en Vrouwen-gasthuis, gravure uit 1663. Bron: Stadsarchief Amsterdam.

021
Ontwerptekening voor de gasthuishuizen aan de Turfmark door Philips Vingboons. Bron: Stadsarchief Amsterdam.

022
Interieur van de Binnengasthuiskerk, de voormalige kapel van het Nieuwe Nonnenklooster. Na de Alteratie werd de kapel ingericht als ziekenzaal. Uit deze tijd dateren vermoedelijk de galerijen. De galerijen waren enerzijds bedoeld om de ramen op de verdieping te kunnen bedienen, anderzijds vormden zij de plafonds van de bedsteden, die met gordijnen konden wor-

den afgesloten. Na de brand in de Nieuwe Kerk in 1645 werd de ziekenzaal ontruimd en ging de voormalige kapel wederom dienstdoen als kerkgebouw. Gravure uit 1774. Bron: Stadsarchief Amsterdam.

019
Bird's eye view of the drawing book of the Binnengasthuis from 1680, drawing by Johannes Leupenius. Source: Amsterdam City Archives.

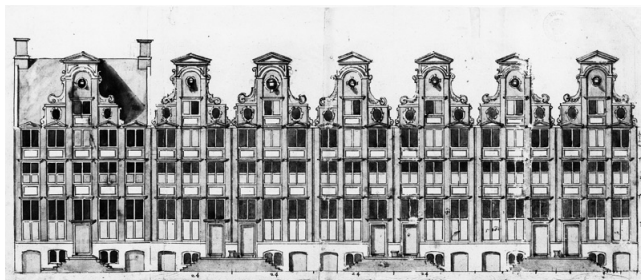
020
The inner courtyard of the Oudemannen- en Vrouwen-gasthuis, engraving from 1663. Source: Amsterdam City Archives.

021
Design drawing for the hospital residences on the Turfmark by Philips Vingboons. Source: Amsterdam City Archives.

022
Interior of the Binnengasthuis church, the former chapel of the Nieuwe Nonnenklooster. After the Alte-

ratie, the chapel was established as a sick ward. The galleries probably date from this period. The galleries were meant to be able to use the windows on the first floor. They also formed the ceilings of the row of beds, which could be curtained off. After the fire in the Nieuwe Kerk in 1645, the sick ward was cleared out and the former chapel started being used as a church building. Engraving from 1774. Source: Amsterdam City Archives.

020

022

Bibliografie

- Bakker, B., 'De zichtbare stad 1578-1813', in: Willem Frijhoff en Maarten Prak (red.), *Geschiedenis van Amsterdam 1578-1650*. Deel II-1, *Centrum van de wereld*. Amsterdam (SUN) 2005, pp. 17-101.
- Bowers, B.S. (red.), *The Medieval Hospital and Medical Practice*. AVISTA Studies in History of Medieval Technology, Science and Art 3, Aldershot, Hampshire (Ashgate) 2007.
- Carasso-Kok, M., en C.L. Verkerk, 'Eenheid en verdeeldheid. Politieke en sociale geschiedenis tot in de zestiende eeuw', in: Marijke Carasso-Kok (red.), *Geschiedenis van Amsterdam tot 1578*. Deel I, *Een stad uit het niets*. Amsterdam (SUN) 2004, pp. 205-249.
- Craemer, U., *Das Hospital als Bautyp des Mittelalters*. Keulen (W. Kohlhammer) 1963.
- Denslagen, W., *Gouda*. Zwolle (Waanders) 2001.
- Dollen, Busso von der, 'An historico-geographical perspective on urban fringe-belt phenomena', in: T.R. Slater (red.), *The Built Form of Western Cities. Essays for M.R.G. Conzen on the occasion of his eightieth birthday*. Leicester (Leicester University Press) 1990, pp. 319-345.
- Eberstadt, R., *Städtebau und Wohnungswesen in Holland*. Jena (Fischer) 1914.
- Eeghen, I.H. van, *Vrouwenkloosters en Begijnhof in Amsterdam, van de 14e tot het eind der 16e eeuw*. Dissertatie Universiteit van Amsterdam, Amsterdam 1941.
- Eeghen, I.H. van, 'Van Gasthuis tot academisch ziekenhuis', in: Moulin, Van Eeghen en Meischke, *Vier eeuwen Amsterdams Binnengasthuis*, 1981.
- Engel, H.J., en E.H. Gramsbergen, 'Het eerste beursgebouw en de vorming van het centrum van Amsterdam', in: *OverHolland* 3. Amsterdam (SUN) 2006, p. 59.
- Haan, H. de, en I. Haagsma, *Al de gebouwen van Universiteit van Amsterdam*. Haarlem (Architext) 2000.
- Jeeninga, W., *Het Oostindisch Huis en het Sint Jorishof te Amsterdam*. Zwolle (Waanders) 1995.
- Jetter, D., *Das europäische Hospital, von der Spätantike bis 1800*. Keulen (DuMont) 1987.
- Kool-Blokland, J.L., *Zeven eeuwen ziekenverzorging in Dordrecht en Sliedrecht. Van Heilig-Sacramentsgasthuis tot Merwedeziekenhuis*. Dordrecht (Morks) 1995.
- Kossmann-Putto, J.A., 'Armen- en ziekenzorg in de Noordelijke Nederlanden', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, Deel 2. *Middeleeuwen*. Haarlem (Fibula-Van Dishoeck) 1982, pp. 254-267.
- Lesger, Cl., *Huur en conjunctuur. De woningmarkt in Amsterdam, 1550-1850*. Amsterdamse Historische Reeks 10, Historisch Seminarium van de Universiteit van Amsterdam, Amsterdam 1986.
- McCants, A.E.C., *Civic Charity in a Golden Age. Orphan care in early modern Amsterdam*. Urbana (University of Illinois Press) 1997.
- Meischke, R., 'De geschiedenis van het terrein van het St. Pieters- of Binnengasthuis te Amsterdam', in: *Bulletin KNOB*, 8 (1955), nr. 1, februari 1955, kol. 1-20, en afl. 2, april 1955, kol. 49-84.
- Meischke, R., *Amsterdam Burgerweeshuis*. 's-Gravenhage (Staatsuitgeverij) 1975.
- Meischke, R., 'De gebouwen van het Binnengasthuis in de 19e en 20e eeuw', in: Moulin, Van Eeghen en Meischke, *Vier eeuwen Amsterdams binnengasthuis*, 1981, pp. 105-157.
- Melker, B.R. de, *Metamorfose van stad en devotie. Ontstaan en conjunctuur van kerkelijke, religieuze en charitatieve instellingen in Amsterdam in het licht van de stedelijke ontwikkeling, 1385-1435*. Ongepubliceerde dissertatie, Universiteit van Amsterdam, 2002.
- Melker, B.R. de, 'Burgers en devotie 1340-1520', in: M. Carasso-Kok (red.), *Geschiedenis van Amsterdam tot 1578. Deel I, Een stad uit het niets*. Amsterdam (SUN) 2004, pp. 251-311.
- Moulin, D. de, I.H. van Eeghen en R. Meischke, *Vier eeuwen Amsterdams Binnengasthuis. Drie bijdragen over de geschiedenis van een gasthuis*. Wormer (Immerc) / Amsterdam 1981.
- Oosterbaan, D.P., *Zeven eeuwen. Geschiedenis van het Oude en Nieuwe Gasthuis te Delft*. Delft (Gaade) 1954.
- Parker, Ch.H., *The Reformation of Community. Social Welfare and Calvinist Charity in Holland, 1572-1620*. Cambridge (Cambridge University Press) 1998.
- Pevsner, N., *A History of Building Types*. Princeton (Princeton University Press) 1976.
- Querido, A., *Godshuizen en gasthuizen*. Amsterdam (Wetenschappelijke Uitgeverij) 1960.
- Schilder, M. (red.), *Amsterdamse kloosters in de Middeleeuwen*. Amsterdam (Vossiuspers, AUP) 1997.
- Tang, F., en M. Wigard, *Amsterdamse gasthuizen vanaf de Middeleeuwen*. Amsterdam (Amsterdam University Press) 1994.
- Vermeer, G., 'De Amsterdamse kloosters stedenbouwkundig en architectuurhistorisch belicht', in: Schilder (red.), *Amsterdamse kloosters in de Middeleeuwen*, 1997, pp. 21-46.
- Vis, J., *De Poort. De Oude manhuispoort en haar gebruikers, 1602-2002*. Amsterdam (Boom) 2002.